

DİCLE İLAHİYAT DERGİSİ

Dicle Theology Journal

Kuruluşu: 2000 e-ISSN: 2667-6273 Yayımcı: Dicle Üniversitesi

Cilt| Volume 28 • Sayı | Issue 2 • Aralık | December 2025

***Maqāşidü'n-Neveviyye* Risâlesinin Nevevî'ye Nispeti Bağlamında İçerik Analizi ve Mukayesesi**

A Content Analysis and Comparative Study of the Treatise *Maqāşid al-Nawawīyya* with Respect to Its Attribution to al-Nawawī

Zekerya SARIBULAK

Dr. Öğr. Üyesi, Hakkari Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kelam ve İtikadi İslam Mezhepleri Anabilim Dalı, Hakkari-Türkiye
Dr. Assis. Professor, Hakkari University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Division of Kalam and Islamic Schools of Thought, Hakkari-Türkiye

zekeryasaribulak@hakkari.edu.tr

<https://ror.org/00nddb461>

<https://orcid.org/0000-0002-9113-6653>

Makale Bilgisi |

Article Information

Makale Türü | Article Type

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received:09/09/2025 • **Kabul Tarihi | Accepted:**25/12/2025 • **Yayın Tarihi | Published:**31/12/2025

Atıf | Cite As

Sarıbulak, Zekerya. “Maqāşidü'n-Neveviyye Risâlesinin Nevevî'ye Nispeti Bağlamında İçerik Analizi ve Mukayesesi”. *Dicle İlahiyat Dergisi* 28/2 (Aralık 2025), 411-429. <https://doi.org/10.58852/dicd.1781144>

Author Contributions: This article has a single author.

Ethical Statement: It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been.

Conflicts of Interest: No conflict of interest declared.

Ethics Committee Approval: The study subject does not require ethics committee permission.

Use of Artificial Intelligence: No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. The entire content of the study was produced by the author in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

Yazar Katkıları: Makale tek yazarlıdır.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Etik Kurul Onayı: Çalışma konusu etik kurul iznini gerektirmemektedir.

Yapay Zekâ Kullanımı: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) altında lisanslanmıştır.

Maqāşidü'n-Neveviyye Risâlesinin Nevevî'ye Nispeti Bağlamında İçerik Analizi ve Mukayesesi**Öz**

Bu çalışmada, Nevevî'ye nispeti tartışmalı olan *Maqāşidü'n-Neveviyye* adlı risâlenin itikadî muhtevası incelenmektedir. Tevhid, risâlet, sem'ıyyât, iman ve İslâm gibi akaid ilminin temel konularını ele alan bu risâle, dinî ilimlerde sıkça başvurulmuş bazı ansiklopedilerde Nevevî'nin eserleri arasında zikredilmiş ve birçok şârih tarafından ona nispet edilerek şerhedilmiştir. Bununla birlikte, eserin Nevevî'ye aidiyetini kesin bir şekilde reddedenler de bulunmaktadır. Bu durum, risâlenin müellifliği hususunda ciddi şüpheler doğurmuştur. Nevevî'nin dinî ilimlerde otorite kabul edilen konumu ve şöhreti, ona nispet edilen görüşlerin kolaylıkla kabul görmesine zemin hazırlamaktadır. Bu durum, bir yandan Nevevî'nin dinî düşüncelerinin geniş bir kabul alanı bulmasına katkı sağlarken, diğer yandan ona ait olmayan fikirlerin de yayılmasına sebebiyet verebilmektedir. Dolayısıyla, özellikle dinin temelini oluşturan itikadî görüşlerin aidiyetinde herhangi bir tereddüt bulunmaması büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda çalışmada, söz konusu risâlenin akaid bölümü; Nevevî'ye aidiyeti kesin olan eserleri ve onun Eş'arî mezhebine mensubiyeti dikkate alınarak klasik Eş'arî kelâmcılarının görüşleriyle mukayeseli olarak ele alınmıştır. Zira bu mezhep aidiyeti, risâlenin Nevevî'ye nispet edilme ihtimalini güçlendirmektedir. Elde edilen bulgulara göre, risâledeki görüşler, içerik bakımından Nevevî'nin sahih olarak ona ait olduğu bilinen eserlerinde de yer almaktadır. Bununla birlikte, risâlede kullanılan bazı kelâmî terimler ile tertip ve telif yöntemi, onun diğer eserlerinin üslûp ve yöntemleriyle tam bir paralellik arz etmemektedir. Sonuç olarak, risâlenin aidiyetinde şüphe uyandıran kavramlar, Nevevî'nin diğer eserleri ve klasik Eş'arî kelâm metinleriyle karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Ardından, risâlenin ana konuları olan mârifetullah, tevhid, risâlet, sem'ıyyât, İslâm ve iman başlıklar hâlinde değerlendirilmiş ve Nevevî'nin diğer eserlerindeki görüşleriyle mukayese edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Akaid, Nevevî, Maqāşidü'n-Neveviyye, Risâle.

A Content and Comparative Analysis of the Treatise *Maqāşid al-Nawawıyya* with Respect to Its Attribution to al-Nawawî

Abstract

This study examines the theological content of the treatise *Maqāşid al-Nawawıyya*, whose attribution to al-Nawawî has long been debated. The work addresses fundamental topics of Islamic creed such as tawhîd, prophethood, sam'ıyyât, faith, and Islam. It has been listed in several encyclopedias among Nawawî's writings and commented upon by scholars who attributed it to him. Yet, some categorically reject this attribution, creating serious doubts about its authorship. Nawawî's authority in religious sciences has often led to the easy acceptance of views ascribed to him. This has contributed to the wide dissemination of his genuine thought, but also allowed ideas not truly his to spread under his name. Therefore, certainty in the attribution of fundamental theological views is crucial. In this framework, the creed section of the treatise is analyzed in comparison with Nawawî's authentic works and the views of classical Ash'arî theologians, given his affiliation with the Ash'arî school. This affiliation strengthens the possibility of the treatise being genuinely his. The findings show that the theological positions expressed in the treatise overlap with those found in Nawawî's verified writings. However, certain terminological choices, as well as the arrangement and method of composition, do not fully parallel his established style. Consequently, concepts that raise doubts about authorship are examined in comparison with Nawawî's other works and classical Ash'arî texts. Finally, the main subjects of the treatise—knowledge of God, tawhîd, prophethood, sam'ıyyât, Islam, and faith—are evaluated systematically and compared with Nawawî's authentic positions.

Keywords: Kalam, Aqid, al-Nawawî, Maqāşidü'n-Nawawıyya, Treatise.

Giriş

Nevevî'nin tam adı Ebû Zekerıyya Yahya b. Şeref en-Nevevî'dir. Suriye'nin güneyindeki Havran bölgesindeki Nevâ köyünde 631/1234 yılında dünyaya gelmiştir. Aynı köyde 676/1277 yılında vefat etmiştir. İbrahim b. İshak b. Ahmed el-Mağribî el-Makdisî (ö. 650/1252), Abdurrahman b. İbrahim el-Fezzârî el-Farkâh (ö. 690/1291) ve Kemaleddin Sallâr b. Hasan b. Ömer b. Said el-İrbîlî (ö. 670/1272) gibi dönemin meşhur fakihlerinden fıkıh dersleri almıştır. Fıkıh usulünde Ömer b. Dînâr et-Tiflisî'den (ö. 672/1274) Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *el-Müstasfa* ve Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *el-Müntahab* adlı eserlerini tedris etmiş ayrıca bu alanda Abdülkerim b. Kadı Cemaleddin Abdüssamed b. Muhammed el-Harastânî'den de (ö. 662/1264) ders almıştır.¹ İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) öğrencilerinden hadis, fıkıh ve rical ilmi derslerini almıştır.² Onun çok yönlü bir âlim olarak yetişmesinde eğitim sürecinde tatbik ettiği metodun etkisi olmuştur. Kendisinden rivayet edildiği gibi günlük olarak ders alma programı bu şekildedir: Kütüb-i Sitte'nin şerh ve tashihi ile ilgili bir, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *el-Vasîf fi'l-fıkıh* adlı eserden iki, Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) *el-Muhezzeb*'inden bir, *el-Cem' beyne's-sahiheyn* adlı eserden bir, *Sahihi-Müslüm*'den bir, İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) *el-Luma* 'ından bir, İbnü's-Sikkît'in (ö. 244/858) *İslâhi'l-mantık*, adlı eserinden bir, tasrif ilminden bir, Fıkıh Usulü ilminden bazen Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin *el-Luma' fi usûli'l-fıkıh* bazen de Fahreddin Razi'nin (ö. 606/1210) *el-Muntehab fi usûli'l-fıkıh* adlı eserleri olmak üzere günde bir, ricâl ilmi ve Usulü'd-din de de birer ders şeklindedir.³

Nevevî'nin hayatına münhasır bazı eserler te'lif edilmiş⁴ ayrıca hakkında yeterli malumat veren birçok eser de olmuştur.⁵ Kırk beş yıllık kısa ömrüne, hadis, rical ilmi, tabakat, Kur'an ilimleri ve fıkıh gibi dinî ilimlerde yaklaşık yetmiş eserin te'lifini sığdırmıştır.⁶ Şafîî fikhında ise mezhebe yön veren ana metinler te'lif etmiş, ayrıca kendisinden önce yazılmış eserleri tenkih (revize), tahrir ve tahkik etmek suretiyle adeta mezhebin fikhını yenileyen bir te'lif metodu ve yeni bir terminoloji geliştirmiştir.⁷ Türkiye'de on altı eseri üzerine tercüme, şerh, neşir ve ihtisar çalışmaları yapılmıştır. Bazı eserleri Türkçeye tercüme edilmiştir. Bunlardan biri olan *el-Erbaûn* adlı eseri elli beş, *Riyâzü's-sâlihîn* kırk beş ve *el-Ezkâr* on beş çalışmaya konu olmuştur.⁸ Görüldüğü gibi Nevevî, ilmî çalışmalarının çeşitliliği ve

---

¹ Ebû Abdullah Muhammed İbn İmâmü'l-Kâmilîyye, *Buğyetü'r-râvî fi tercümeti'l-imam-i'n-Nevevî*, thk. Abdürreuf b. Muhammed b. Ahmed el-Kemalî (Beyrut: Dâru'l-Beşâir el-İslâmiyye, 1431/2010), 34.

² Abdülğani ed-Daqr, *el-İmamü'n-Nevevî şeyhu'l-İslami ve'l-Müslimîn ve umdetu'l-fukâhâi ve'l muhaddisîn* (Dimaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1395), 62.

³ İbn İmâmü'l-Kâmilîyye, *Buğye*, 32.

⁴ İbnü'l-Attar'ın *Tuhfetü't-tâlibîn*, en-Nüveyrî'nin *Tuhfetü't-tâlib ve'l-müntehi fi tercemeti'l-imam en-Nevevî*, İbn İmâmü'l-Kâmilîyye'nin *Buğyetü'r-râvî*, Schâvî'nin *el-Menhelü'l-azbi'r-ravî*, Süyutî, *el-Minhacü's-sevî*, Ali et-Tantâvî *el-İmam en-Nevevî* ve Abdülğani ed-Daqr'ın *el-İmam en-Nevevî* adlı eserleri bunlardan bazılarıdır. Kandemir, "Nevevî", 33/49.

⁵ bk. Ebû'l-Fedâ İsmail İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihaye* (Mısır: Dâru't-Takvâ, 1420-1999), 13/278; Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi aḥbâri men zeheb*, thk. Mahmud Aranvut (Dimaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesir), 1/55- 57; Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ* (Matbaâ İsa el-Bab el-Halebî: 1318-1064), 8/395-400; Diyârbekrî, Hüseyin b. Muhammed, *Târîhu'l-hamîs fi aḥvâli enfesi nefis* (Beyrut: Dâru Sadır, ts.), 2/379; Celâlüddîn Abdurrahman es-Süyutî, *Tabakâtü'l-huffaz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmîyye, 1403), 513; M. Yaşar Kandemir, "Nevevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/45-49.

⁶ Daqr, *el-İmamü'n-Nevevî*, 33.

⁷ bk. Soner Duman, "Nevevî'nin Şafîî Fürû-i Fıkıh Literatürünü Dönüştüren Eserleri", *İslâm İlim Geleneğinde Nevevî*, ed. Nail Okuyucu (İstanbul; Ankara: İslâm Araştırma Merkezi, TDV Yayınları, 2022), 297-317.

⁸ bk. Ömer Faruk Maden, "Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Nevevî, Eserleri ve Hakkında Yapılan Çalışmalar; Bir Bibliyografya Denemesi", *İslâm İlim Geleneğinde Nevevî* ed. Nail Okuyucu (İstanbul; Ankara: İslâm Araştırma Merkezi; TDV Yayınları, 2022), 941.

eserleri yoluyla hem ilim ehline hem de yaygın okur kitlesine ulaşabilmiştir. Nitekim Ehl-i sünnet ekolünde mezhepler üstü bir konumda değerlendirilerek imam unvanıyla anılmıştır.

Yukarıda geçtiği gibi Nevevî eserleri yoluyla yaygın okur kitlesine ulaşabilmiştir. Akademik olarak da akaid ilmi dışındaki alanlarda, birçok eseri hem Türkçe hem de başka dillerde yeterince çalışılmıştır. Akaid ve kelâm ilimlerinde ise Arapçadan Türkçeye tercüme edilmiş bir kitap bölümünde “Nevevî ve Kelâm İlmi: Metodolojik Bir İnceleme”⁹ ve Hakkari Üniversitesi Lisansüstü Enstitüsü bünyesinde “Nevevî'nin İtikâdî Görüşleri (el-Minhâc Adlı Eseri Bağlamında)” çalışmaları dışında herhangi bir Türkçe çalışma tespit edilememiştir. Birinci çalışmada kelâmî mezhep mensubiyeti, mantık, kelâm ve felsefe ilimlerine bakışı görülmeye çalışılmış ve sonuçta Eş'arî mezhebine mensup olduğu kanaatine varılmıştır.¹⁰ İkinci çalışmada ise *el-Minhâc* adlı eseri bağlamında itikâdî görüşleri ele alınmıştır. Ancak Nevevî gibi çok yönlü bir âlimin akaid alanıyla ilgili görüşlerinin detaylı bilinmesi için ele alınması gereken başka konular da olduğu şüphesizdir. Bunlardan biri *Maḳāşidü'n-Neveviyye* adlı risâlenin aidiyetinde bazı şüpheler ileri sürüldüğü halde, ona nispetle defalarca şerh, tahkik ve ta'lik ile basılmış olmasıdır. Oysa otoriter ilmi kişiliği, ona ait olduğu söylenen görüşlerin kolayca kabul görmesini sağladığı gibi aidiyetinde şüphe bulunan görüşlerin de toplumda kolayca yayılmasına yol açmaktadır. Böylece sıhhati tartışılan bazı görüşlerin de onun şöhreti vesilesiyle toplumda yayılması mümkün olabilmektedir. İşte bu sebeple adı geçen risâlenin içerik bakımından bir analize tabi tutulması gerekli görülmüş ve buna binaen “*Maḳāşidü'n-Neveviyye* Risâlesinin Nevevî'ye Nispeti Bağlamında İçerik Analizi ve Mukayesesi” adıyla bu çalışma ele alınmıştır. Çalışmada risâlenin içeriği, aidiyetinde şüphe bulunmayan diğer eserlerindeki itikâdî görüşleriyle karşılaştırılarak değerlendirilme yoluna gidilmiştir. Ayrıca onun eserlerinde bulunmayan bazı ıstılahlar mensup olduğu Eş'arî ekol kelmacılarının eserlerinde kullandıkları ıstılahlarla karşılaştırılmıştır. Böylece risâlenin içerik bakımından, Nevevî'nin aidiyetinde ihtilaf bulunmayan eserlerindeki görüşleriyle ve mensup olduğu ekol kelmacılarının görüşleriyle örtüşüp örtüşmediği görülmeye çalışılmıştır. Bu yöntemle nispet sorunu kat'i delillerle çözülmezse dahi, risâlede ileri sürülen görüşlerin Nevevî'nin itikâdî görüşlerine ve mensup olduğu ekolün görüşlerine yakınlık derecesi görülebileceği düşünülmüştür.

1. Risâlenin Nispetinde İleri Sürülen Şüphelerin Analizi

Çalışmada ele alınan *Maḳāşidü'n-Neveviyye* adlı risâle üç ana başlıktan oluşmaktadır. Birinci başlığı akaid, ikincisi fıkıh, üçüncüsü ise tasavvuf ilmine dairdir. İbadet kısmı Şafî mezhebi, akaid kısmı ise Eş'arî mezhebi düşüncesi doğrultusunda ele alınmıştır. Yapılan detaylı araştırmada risâlenin her hangi bir mahtut nüshasına rastlanmamıştır. Şerh eden veya ta'lik yazarlar da bu risâleye nereden ulaştıklarına dair bir bilgi vermemişlerdir. Alî b. Muhammed Saîd es-Süveydî (ö. 1237/1822) *el-Maḳāşidü'n-nâfiâ*,¹¹ İbrahim b. Sibgatullah el-Hayderî el-Kürdî (ö.1299/1882) *el-Maḳāşid*,¹² Muhammed b. Ahmed el-Beyrutî (ö. 1327/1909 civarı) *Risaletu'l-makâsid*, Mustafa b. Muhyiddin en-Neca *el-Maḳāşid*, Muhammed b. Mahmud el-Haccâr (ö.1428/2007) *Maḳāşidü'n-Nevevîyye*¹³ ve

⁹ Hamzeh el-Bakrî. “Nevevî ve Kelâm İlmi: Metodolojik Bir İnceleme”, *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, çev. Enes Durmuş, ed. Nail Okuyucu (İstanbul: Ankara: İslâm Araştırma Merkezi; TDV Yayınları, 2022), 761.

¹⁰ Bakrî, “Nevevî ve Kelâm İlmi: Metodolojik Bir İnceleme”, 769.

¹¹ Risâle, Bağdât el-Mektebetü'l-Kâdiriyye kütüphanesinde 574-575 sayılarıyla iki nüsha şeklinde kayıtlıdır.

¹² İsmâil Paşa Bağdatlı, *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 3/126; a.mlf, *Hedîyyetü'l-'ârifîn, esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âşârü'l-muşannifîn* (İstanbul: el-Matbaatü'l-Behiyye, 1951), 2/364; Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-Melâyîn, 2002), 1/44.

¹³ Risâle Beyrut'ta Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye tarafından 2010 tarihinde basılmıştır.; Aynı isimle Amerikan Beyrut Üniversitesinde 297-3 arşiv numarasıyla Beyrut Edebiyye matbaası tarafından 1319 tarihinde basılmış bir nüsha vardır.

Muhammed b. Ahmed Âmuda *Maḳāşidü'l-hisân fî mâ yelzemü'l-insan*¹⁴ isimleriyle birer şerh yazmışlardır. Ayrıca Hazım Nazım Fadıl tarafından *Maḳāşid en-Neveviyye es-sab'e* ismiyle tahkikli neşredilmiştir.¹⁵ Son dönemde te'lif edilmiş bazı mu'cem türü eserler¹⁶ ve Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi de söz konusu şüphelere değinmeden risâleyi ona nispet etmişlerdir.¹⁷ Böylece risâle ona nispetle anılmıştır. Diğer taraftan nispetinde bazı şüpheler ileri sürenler de olmuştur. Şüpheler genel olarak; ilk dönem tarih ve tabakat yazarlarının risâleden söz etmemiş olmaları, şerhlerinin geç dönemlerde yazılmış olmaları, risâlede meânî ve manevî sıfatların ayrı ayrı verilmiş olması ve beş tenzihi sıfatın zikredilmesine özen gösterilmesi ve 'nefsiyle kaim olma', 'mahal', 'muḥassıs' gibi kavramların kullanılmış olması şeklinde sıralanmıştır.¹⁸

Nevevî'nin hayatı hakkında müstakil eser yazarlardan biri olan öğrencisi İbnü'l-Attâr (ö. 724/1324), Sehâvî (ö. 902/1497) ve hayatına yer veren diğer tarih ve tabakat yazarları *Maḳāşidü'n-Neveviyye* adlı bu risâleyi onun eserleri arasında zikretmemişlerdir. Aynı zamanda Nevevî de bu isimle bir risâle te'lif ettiğini söylememiştir. Risâlenin ilk şarihi olan Alî b. Muhammed Saîd es-Süveydî (ö. 1237/1822)'ye kadar, yaklaşık beş asır, kaynaklarda bu risâleden söz edilmemiştir. Ancak Nevevî *el-Minhac* adlı eserinde Cibril hadisinin şerhini yaparken Kâdî İyâz (ö. 544/1149)'ın bu hadisin konularını içeren *Maḳāşidü'l-hisân fî mâ yelzemü'l-insan* adında bir risâle te'lif ettiğini söylemiş ve risâlenin içeriğini de Kâdî'dan naklen vermiştir.¹⁹ Vermiş olduğu içeriğe bakıldığında ona nispetle şerh edilen *Maḳāşidü'n-Neveviyye* adlı risâlenin içeriğiyle örtüştüğü görülmektedir. Kâdî da böyle bir eser te'lif ettiğini söylemiştir.²⁰ Adı geçen hadis-i şerifin içeriği bilindiği gibi iman, İslâm ve ihsandır. Risâlenin içeriği de aynı şekilde iman ifade eden akaid, şer'î ilimleri ifade eden ibadetler ve ihsanı esas alan tasavvuttur. Şarihlerin *Maḳāşidü'n-Neveviyye* şeklinde isim vererek Nevevî'ye nispetle şerh ettikleri risâlenin içeriği de aynıdır. Ayrıca farklı isimle günümüzde baskısı yapılmış nüshaların içerikleri de Nevevî'nin verdiği içerikle uyumludur. Dolayısıyla adı geçen risâlenin Nevevî'nin Kâdî'ya nispeten söz ettiği risâle olması kuvvetle muhtemeldir. Buna rağmen risâle Nevevî'ye nispetle şerh edilmiştir.²¹

Yukarıda geçtiği gibi risâlenin ilk şarihi es-Süveydî'nin vefat tarihi 1237/1822'dir. Nevevî'nin vefat tarihi ise 631/1234'tür. Görüldüğü gibi musannif ve şarih arasındaki zaman dilimi, yaklaşık altı asır gibi uzun bir süredir.²² Nevevî'nin dinî ilimlerdeki otoriter kişiliğine bakıldığında, ona ait olan bir eserin bu kadar uzun bir sürede zikredilmemiş olması risâlenin aidiyetinde şüpheyne yol açabilecek kadar etkili bir sebeptir denilebilir. Zira onun her alandaki eserleri ilk günden günümüze kadar âlimlerin başvurduğu temel kaynaklar olmuştur. Bu sebeple bazı eserlerinin gözden kaçmış olmasının ihtimali zayıftır ve dolayısıyla risâlenin ona ait olmamama ihtimali vardır. Bu durumda, ya risâleyi ilk şerh eden

---

¹⁴ Bu şerh, Muhammed b. Ahmed Âmuda tarafından (Trablus: Dâru Ebû Hanife, 1438-2016) tahkikli neşredilmiştir.

¹⁵ Risâle Kerkük'te Mektebetü'l-ûhuvveti'l-İslâmiyye tarafından Hazım Nazım Fadıl tahkikiyle 2012 tarihinde yayınlanmıştır. Çalışmada risâlenin bu baskısı esas alınmıştır. Nevevî'ye nispetle basıldığı için dipnotlarda ona nispet edilecektir.

¹⁶ Yusuf İlyan Serkis, *Mu'cemü'l-maḳbû'âtî'l-'Arabîyye ve'l-mu'arreb* (Mısır: Matbaatü Serkis, 1928), 2/187; Hayreddin Zirikli, *el-A'lam* (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 2006), 8/149.

¹⁷ bk. Kandemir, "Nevevî", 45-49.

¹⁸ Bakri, "Nevevî ve Kelam İlmi: Metodolojik Bir İnceleme", 763.

¹⁹ Ebu Zekerriyya Yahya b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhac fî şerhi sahihi Müslüm b. Haccac* (Saydâ: Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1428/2008), 1/132;

²⁰ Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Kâdî, *İkmâlü'l-mu'lim bi-fevâ'id (fî şerhi Şaḥîh)i Müslim*, thk. Yahyâ İsmail (Mısır: Darü'l-Vefâ li't-Tâb 'i ve'n-Neşr, 1998-1419), 1/205.

²¹ bk. Muhammed b. Ahmed Âmuda, *Maḳāşidü'l-hisân fî mâ yelzemü'l-insan* (Trablus: Dâru Ebû Hanife, 1438-2016).

²² bk. Bakri, "Nevevî ve Kelam İlmi: Metodolojik Bir İnceleme", 763.

veya eseri ilk istinsah eden kişi bunu sehven Nevevî'ye nispet etmiştir, ya da Nevevî'nin risâleyi Kâdî İyaz'a nispet ederken ona yönelik övgü dolu ifadelerden hareketle kendisinin de bu görüşleri paylaştığı sonucuna varılmıştır denilebilir. Ayrıca farklı eserlerinde ileri sürdüğü aynı itikadî görüşleri bir araya getirerek ona nispet etmiş olmaları da muhtemeldir. Ancak bu tespitlere rağmen kesin bir dil ile risâlenin ona ait olmadığı da söylenemez. Bu durumda önümüzde takip edilmesi gereken sadece bir yol kalmaktadır ki, o da risâlede verilen itikadî görüşlerin diğer eserlerindeki aynı konularla karşılaştırma yoludur.

Risâlede meânî ve manevî sıfatların ayrılması ve beş tenzihi sıfatın zikredilmesine özen gösterilmesi ve 'nefsiyle kaim olma', 'mahal', 'muhasşıs' gibi kavramların kullanılmış olması da bazı şüphelere yol açmıştır. Bu şüpheler ileri sürülürken; Nevevî'nin yaşadığı dönemde ve daha önceki dönemlerde yani müteahhir Eş'arîlerin böyle bir sıfat ayırımı ve burada geçen kavramları kullanmadıkları iddia edilmiştir.²³

Eş'arî ekolün mutekadimin kelamcılarının ve ekolün önde yer alan kelâmcısı Cüveynî, *el-İrşâd* adlı eserinde sıfatları bir tasnife tabi tutmuştur.²⁴ Müteahhir kelamcılarının olan Fahrüddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) ise *Levâmi'u'l-beyyinât* adlı eserinde her ne kadar selbî sıfatları sınırlandırmamışsa da genel olarak sıfatları bir tasnife tabi tutmuştur.²⁵ Kaldı ki daha önce İmam-A'zam Ebû Hanîfe'nin zâtî ve fiilî sıfatları ayırmak suretiyle bir tasnif yaptığı bilinmektedir.²⁶ Dolayısıyla risâlede genelde Ehl-i sünnetin özelde Eş'arî kelâmcıların sıfat ayırımının kullanılmış olması, nispette şüpheye sebebiyet verecek güçlü bir dayanak olmadığı söylenebilir. Ayrıca Nevevî'nin Râzî'nin eserlerini okuduğuna dair birçok kayıt mevcuttur ve ikisi arasında (606/1210-631/1234) sadece bir asırlık zaman dilimi vardır.²⁷ Dolayısıyla onun müteahhir Eş'arîlerin üslubunu kullanmış olması da muhtemeldir. Ayrıca risâlede sıfatlar sıralaması meânî ile mânevî sıfatların tasnifi şeklinde olduğu söylenemez. Zira bütün sıfatlar her hangi bir fasıl verilmeden sıralanmış ve sonra meânî sıfatların ism-i fa'îl kalıbıyla gelen mânevî sıfatlar da ardında verilmiştir. Bununla birlikte Nevevî birçok eserinde defalarca Ebû İshak İsferâyînî (ö. 418/1027), İbn Füreğ (ö. 406/1015) ve Cüveynî (ö. 478/1085) gibi mutekadimin Eş'arî kelamcılara da atıfta bulunarak onlardan övgüyle söz etmiştir.²⁸ Ayrıca aşağıdaki başlıklarda görüleceği gibi şüpheye yol açan bazı kavramların daha önce Eş'arî kelamcılarının eserlerinde geçmektedir. Nevevî'nin ise onların eserlerini de tetkik ettiği ve bu sebeple hem mutekadimin hem de müteahhirin kelâmcıların yöntem ve üsluplarına vakıf olduğu söylenebilir.

2. Risâlenin Konuları ve Karşılaştırmalar

Risâle üç ana başlıktan oluşmaktadır. Birinci ana başlık akaid ve kelâm ilmine dair olup tevhid, risâlet, sem'iyat ve iman-İslâm gibi konulara ayrılmıştır. Diğer iki ana başlık ise ibadet ve tasavvuf ilimlerinin ana konularıyla ilgilidir. Burada akaid ve kelâm kısmı Nevevî'nin aidiyetinde şüphe olmayan diğer eserlerindeki aynı konularla bir karşılaştırma yapılacaktır.

Nevevî'nin te'lif yönteminde, bazen ele aldığı eserin konusu dışında farklı konuları da ele aldığı bilinmektedir. Örneğin; fikhî kavramlara yönelik te'lif ettiği *el-Usûl ve'd-davâbit* adlı risalesinde

²³ Bakri, "Nevevî ve Kelâm İlmi: Metodolojik Bir İnceleme", 763.

²⁴ İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik el-Cüveynî, *el-İrşâd ilâ kavâti'i'l-edilleti fî usûli'l-i'tikâd*, thk. Ahmed Abdürrahim es-Sayih-Ahmed Ali Vehbe (Kahire: Mektebetü's-sakâfeti'd-diniyye, 2009), 35.

²⁵ bk. Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Kitabü levâmi'u'l-beyyinât fî şerhi esmâ'illâh ve's-şifât* (Mısır: el-Matbaa'atü's-Şarkıyye, 1323), 23-24-25.

²⁶ Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *el-Uşûlü'l-münife li'l-İmâm Ebî Hanîfe*, nşr. İlyas Çelebi (İstanbul:1416/1996), 44-56.

²⁷ bk. İbn İmâmü'l-Kâmilîyye, *Buğye*, 32.

²⁸ Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-luğât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 2/170.

itikat/kelâm ilminin başlıca konularından birisi olan kader meselesi ile başlamıştır.²⁹ Aynı şekilde çalışmamızın konusu olan bu risâle de farklı başlıklara ayrılmış ve her bir başlıkta değindiği disiplinin önemli konularına ayrılmıştır. Akaid alanında ele alınan konular, tevhidin ön koşulu sayılan mârifetullah, tevhit, risâlet, iman ve İslâm, ahiret ehvali ve bunlarla bağlantılı olan diğer alt konulardır. Bu sebeple risâlenin te'lif yönteminin onun yöntemiyle örtüştüğü söylenebilir.

2.1. Mârifetullah

Risâle, 'kula ilk vacip olan şey mârifetullahtır' ibaresiyle başlamıştır. Bu ibarede mârifet kelimesinin Allah lafz-i şerifine izâfesi (isim tamlaması) hakikî bir izâfe olduğu için mârifeti genel olmaktan çıkarıp Yüce Allah'ın varlığı ve sıfatları bilgisine indirgemıştır. Nitekim risâlede mârifetullah, Yüce Allah'ın varlığı ve sıfatlarının bilinmesi şeklinde izah edilmiştir.³⁰

Nevevî'ye aidiyetinde şüphe bulunmayan eserlerine bakıldığında aynı ifadeleri kullanmamış olmakla beraber anlam açısından aynı görüşü benimsediği görülmektedir. Örneğin: o, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzebe* adlı eserinde 'bazı şeyler vardır ki, ibadet olmadıkları halde kulluk ifade ederler. Onlardan biri, mükellefin ilk olarak Allah'ın varlığı bilgisine götüren nazar ve istidlâl yönelmesidir'³¹ *el-Minhâc fî şerhi Şahîhi Müslim b. el-Haccâc* adlı eserindeki hadis şerhlerine de bakıldığında aynı görüşte olduğu söylenebilir. Nitekim, Hz. Peygamber'in Muâz b. Cebel'e tavsiyelerini içeren '...onları çağıracağın ilk şey Allah'ı bilmek ve iman etmek olsun. Ondan sonra, beş vakit namazın kendilerine farz kılındığını bildir'³² hadisini şerh ederken; mükellefin 'Allah'ı bilmesini' (mârifetullah), ameli ibadet olan namazdan daha öncelikli saymıştır. Ayrıca o, bu hadisin şerhinden sonra "şeyhlerimizden olan muhakkik kelâmcılar da bu görüştedir" ifadesiyle³³ Eş'arî mezhebini benimseyerek "mârifetullahı ilk vacip olan şey" şeklinde gördüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca bu ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla ona göre mârifetullahın vücubiyeti naklen sabittir. Eş'arî fırkası kelâmcılarının görüşü de bu yöndedir.³⁴ Zira bizzat Eş'arî (ö. 324/935-36), Beyhâkî (ö. 458/1066) ve Kûşeyrî (ö. 465/1072) bu görüşte olmuşlardır.³⁵ Cüveynî mükellefe ilk vacip olan şey nazara yönelmektir dedikten sonra bunun sem'î delil ile sabit olduğunu söyler.³⁶ Râzî de aynı şekilde mârifet olduğuna dair ulemanın icmâını naklettikten sonra nazar olduğunu söylemiştir.³⁷ Son dönem Eş'arî kelâmcısı el-Bâcûrî (ö. 1277/1860) farklı gibi görülen bu görüşlerin ortasını bularak "bütün görüşlerin aynı anlama geldiklerini, zira bu konuda hem nazar hem de nazara yönelmenin vücubiyeti mârifetullah içindir" şeklinde ifade etmiştir.³⁸ Bu konu, istidlâl metodunun ana konusu olması hasebiyle, İslâm mezheplerini birbirinden ayıran önemli bir etkidir.

---

²⁹ Muhammed Hasan Hîto bu eseri tahkik etmiştir.; bk. Mahsum Aslan, "Nevevî'nin "el-Usûl ve'd-Davâbıt" Adlı Eseri: Tercüme ve Tahlîl", *Marifetname* 9/2 (Aralık 2022), 433-466.

³⁰ bk. Nevevî, *el-Mağâşid* (Kerkük: Mektebetü'l-Ühuvveti'l-İslâmiyye, 2012-1433), 13.

³¹ Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzebe* (Kahire: İdâretü't-Tabâatü'l-Münire, 1344), 1/312.

³² Müslim, "İman", 29.

³³ Nevevî, *el-Minhâc* 1/163.

³⁴ bk. Cüveynî, *İrşâd*, 15; Geniş bilgi için bk. Recep Erkmen, "Kozmolojik ve Teleolojik Delillerin Sınırları ve İlâhî Sıfatlar: Eş'arîlik ve Fahreddîn er-Râzî", *Dini Araştırmalar* 68 (Haziran 2025), 1-40; Erkmen, "Fakhr-al-Dîn al-Râzî's Account of Metaphysical Certainty in terms of Ta'wîl", *Kader* 20/3 (December 2022), 853-878.

³⁵ bk. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî, *el-İ'tikâd ve'l-hidâye ilâ sebîli'r-reşâd* (Beyrut: Dâru'l-kütûbi'l-ilmîyye, 1406/1989), 8; Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *er-Risâle*, thk, Ahmed 'Înayet-Muhammed el-İskenderânî (Beyrut: Dâru'l-Kütûbi'l-Arabî, 1425-2005), 15-21.

³⁶ Cüveynî, *İrşâd*, 13.

³⁷ Fahreddin Muhammed er-Razî, *Nihayetu'l-'ukuli fî dirâyeti'l-usul*, thk. Said el-Fuda (Beyrut: Dâru'z-Zehair, ts.), 1/195.

³⁸ bk. İbrâhîm b. Muhammed b. Ahmed el-Bâcûrî, *Tuhfetü'l-mürîd 'alâ Cevhereti't-tevhîd* (Kahire: Dâru's-selâm, 1422/2002), 82.

Zira her bir mezhebin kendine has bir metodu olmuştur. Dolayısıyla Nevevî'nin bu konuda Eş'arî kelamcılarla görüş birliğinde olması onun bu mezhebe mensup olduğunu gösteren önemli bir kanıttır denilebilir.

Görüldüğü gibi Nevevî'nin eserlerinde, “mükellefe ilk vacip olan şey” ifadesinin tıpkısı geçmemişse de aidiyetinde şüphe olmayan eserleri ve risâledeki ifadeler aynı anlamları ifade etmiştir. Ayrıca o aidiyetinde şüphe olmayan eserlerinde, Eş'arî kelâmcılarıyla aynı görüşü paylaşmıştır. Dolayısıyla mevzubahis olan bu ibare, risâlenin nispetine şüphe düşürecek bir etken değildir denilebilir.

2.2. Tevhid

Risâlede mârifetullah açıklanırken; bir bakıma tevhidin keyfiyeti de açıklanmıştır denilebilir. Zira mârifetullah; “Allah'ın mevcûd olup ma'dum (yok) olmadığı, kâdim olup hâdis olmadığı, bâkî olup ve yokluğu düşünilemeyen bir ilâh olduğunu bilmektir. O sonradan yaratılmış olanlara benzemez. Hiçbir şey de ona benzemez. Nefsi ile kâimdir. Mekâna ve her hangi bir mûcide ihtiyacı yoktur. Zâtında, sıfatında ve fiillerinde tektir/birdir, hiçbir ortağı yoktur. Onun kudret, irâde, ilim, hayat, sem', basar ve kelâm sıfatları vardır. (Ayrıca) Kudretiyle kâdir, ilmiyle irâde eden, hayy, semî', basîr ve mütekellim oluşunu bilmektir” şeklinde tarif edilmiştir.³⁹ Görüldüğü gibi selbî sıfatlar zıtlarıyla verilmiş; geriye kalan sıfatlar ayırımı tabi tutulmadan ve peş peşe sıralanarak özet bir şekilde verilmiştir. Burada toplu olarak verilmiş olan sıfatları üçe ayırmak mümkündür. Birincisi, vahdaniyet, kıdem, bekâ, nefsi ile kâim olmak ve muhalefetün li'l-hevâdis gibi Yüce Allah'ın selbî/tenzihi sıfatlardır ki, bu sıfatların zıt anlamları, O'nda mevcûd olması mümkün olmayan vasıflardır. İkinci kısım, zâtî maânî, manevî, nefsî veya hakikî olarak isimlendirilen sıfatlardır. Bunlar hayat, ilim, sem', basar, irâde, kudret ve kelâm sıfatlarıdır. Üçüncü kısım ise yaratmak, rızık vermek ve diriltmek gibi Yüce Allah'ın fiilleri ile bağlantılı olan sıfatlardır. Sonuç olarak risâlede yirmi adet sıfat ismen zikredilerek sıralanmış ve taksime tabi tutulmuş olmasını akla getirmektedir. Ancak peş peşe verilerek bir ayırımı tabi tutulmamış olması spontane bir sıralama olma ihtimalini de akla getirmektedir.

Nevevî, nispetinde şüphe olmayan *Ravzatü't-tâlibîn* ve *'umdetü'l-müttaḳîn* adlı eserinde, risâledeki tasnif kadar dakîk olmasa da sıfatlarda bir ayırımı gitmiştir. O fıkıhta bir başlık olan yemîn konusunu işlerken; Yüce Allah'ın isim ve sıfatlarına yapılan yeminin geçerli olup olmadığı konusunda “kudret, ilim, meşiet (irâde), sem' basar kâdim sıfatlardır”, şeklinde bir ifade kullanmıştır. Daha sonra “azamet, kibriyâ, izzet, celâl ve bekâ gibi sıfatlara yemin etmek ile ilim ve kudret sıfatlarına yemin etmek gibidir, zira âlimlerin çoğu zâtın üzerine zait olan mânevî sıfatlar ile bu sıfatlar (selbî sıfatlar) arasında bir fark görmemişlerdir” şeklinde bir ifade kullanmıştır.⁴⁰ Ayrıca Kur'an üzerine yemin etmek kısmında, “Allah'ın kelâmına yemin eden kişinin de yemini geçerlidir” diyerek kelâm sıfatını da mânevî sıfatlar arasında saymıştır.⁴¹ Diğer taraftan “hâlki'l-Lah ve ihyâi'l-Lah gibi lafızlarla yemin geçerli değildir”⁴² demekle Eş'arî mezhebinin de görüşü olan fiili sıfatların hâdis olduğu görüşünü benimsediği anlaşılmaktadır. Böylece onun dağınık bir şekilde de olsa, kâdim olan sıfatları; kudret, ilim, meşiet (irâde), sem', basar ve kelâm şeklinde mânevî; zıtları Allah için düşünilemeyen azamet, kibriyâ, izzet, celâl ve bekâ gibi selbî sıfatları kadîm sıfatlar olarak iki kısma ayırdığı görülmektedir. Ayrıca hâlki'l-Lah ve ihyâi'l-Lah ifadeleriyle fiili sıfatları da ayrı tuttuğu ve Eş'arî geleneğe tabi olarak bu sıfatları kadîm görmediği anlaşılmaktadır. Böylece Nevevî'nin sıfatlarda bir ayırımı gittiği söylenebilir, ancak bunu formel bir şekilde dakîk bir ayırımla yapmamıştır. Dolayısıyla risâledeki sıfatlarla ilgili ifadelerin onun görüşleriyle örtüştüğü söylenebilir. Ayrıca kendisinin de mensup olduğu Eş'arî ekol kelâmcıları

³⁹ bk. Nevevî, *el-Maḳāşid*, 13.

⁴⁰ Nevevî, *Ravdetü't-tâlibîn ve 'umdetü'l-müftüyyîn*, (Beyrut-Dimaşk-Amman: y.y., 1412-1991), 11/12.

⁴¹ Nevevî, *Ravdetü't-tâlibîn*, 11/13.

⁴² Nevevî, *Ravdetü't-tâlibîn*, 11/11.

ilâhî sıfatları mânaları doğrultusunda taksime tabi tutmuşlardır. Onlar, zâtî sıfatlar zât ile kâim olanlar, manevî sıfatlar ise mevsufta bulunan ve bir illete bağlı olarak mavsuflla nitelenen sabit olan hükümler şeklinde tarif etmişlerdir.⁴³ Esasen Ehl-i sünnet ekolünde ilk taksimi yapan âlimin İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe olduğu söylenebilir. Zira o sıfatları zâtî ve fiilî olmak üzere ikiye ayırmış; zâtî sıfatları hayat, ilim, irade, kudret, kelâm, sem‘ ve basar olmak üzere yedi sayısı ile sınırlamıştır. Ancak fiilî sıfatlara bir sınırlama getirmeden bunlara hâlik (yaratma), sâni‘ (yapma), (râzik) rızıklandırma, mühyî, mûmîl gibi sıfatları dâhil etmiştir.⁴⁴ Onun itikâdî görüşlerini sistemleştiren Mâtürîdî de aynı taksimi kabul etmekle beraber zâtî-maânî sıfatlara tekvin sıfatını da eklemiş ve ondan farklı olarak ne zâtî ne de fiilî sıfatların kemiyetine değinmiştir.⁴⁵ Her ikisine göre zâtî sıfatlar Allah’ı zıtlarıyla nitelemek mümkün olmayanlar, fiilî sıfatlar ise nitelemek mümkün olanlardır ve her iki sıfat çeşidi de kadîmdir.⁴⁶ Daha sonraki dönemlerde ise kelâmcılar sıfatları genelde zâtî, fiilî ve haberî olmak üzere üç gruba ayırmışlardır. Zâtî sıfatları da nefsi, selbî (tenzihî) ve sübûtî (icâbî) şeklinde üçe ayırmışlardır. Görüldüğü gibi risâlenin içeriği onun mensup olduğu Eş‘arî geleneğinde söz sahibi olan kelâmcıların görüşleriyle de örtüşmektedir.

Risâlede sıfatlar konusuna, “Yüce Allah mevcûd olup ma’dûm değildir”⁴⁷ ibaresiyle başlanmıştır. Sözlükte kaybolan şeyi bulmak, bir şeye ulaşmak; sahip olmak, zengin olmak anlamlarındaki vecd kökünden türeyen mevcûd kelimesi aynı kökten türeyen vîcdân ile birlikte idrak etmek anlamında kullanılır. Kelâmcıların ıstılahında ise mevcûd var edilmiş şey demektir. Varlık ise kâdim ve hâdis olmak üzere iki kısma ayrılır. Kâdim varlık Yüce Allah’ın varlığıdır ki risâlede mevcûd kavramıyla ifade edilmiştir. Mevcûdun zıddı olan ma’dûm ise varlığın zıddı olan yokluktur. Bu durumda, Yüce Allah için düşünülemeyen ma’dûm, varlığın yaratılmasından önceki haldir.⁴⁸

Nevevî’nin eserlerinde “Yüce Allah mevcûd olup ma’dûm değildir” şeklinde bir ibare bulunmamaktadır. Ancak mensup olduğu Eş‘arî ekolün kelâmcıları mevcûd kavramı hakkında yeterince açıklamada bulunmuşlardır. Yukarıda da değinildiği gibi onun özellikle Cüveynî, İbn Fûrek ve Ebû İshak el-İsferâinî’yi sitayişle zikretmiş olması, onların hem eserlerini okumuş olduğunu hem de görüşlerini benimsediğini göstermektedir.⁴⁹ Dolayısıyla Eş‘arî kelâmcılardan gelen bu konuyla ilgili görüşlerin tespiti, her ne kadar risâlenin nispet sorununun çözümüne katkı sağlayacak bir etken olmasa da, Nevevî’nin fıkıhta “yemîn kefâretleri” babındaki görüşleri de göz önüne alındığında, onun risâledeki sıfat anlayışından farklı bir görüşte olmadığı anlaşılmaktadır.

Eş‘arî ekolün bu konudaki görüşlerini Bâcûrî (ö. 1277/1860) detaylı bir şekilde vermiştir. Ona göre, Eş‘arî’nin “vücûd” ve “mevcûd”un aynı şeyler olduğu yönündeki ifadesinin anlaşılmaması üzerine ihtilaflar meydana gelmiştir.⁵⁰ Bâcûrî’ye göre, Eş‘arî’nin mevcûd ifadesini “her hangi bir illete bağlı olmaksızın Yüce Allah’ın zâtının gereği olarak var olan bir sıfat” şeklinde görmüştür.⁵¹ Fahreddin er-

---

⁴³ Cüveynî, *el-İrşâd*, 35.

⁴⁴ bk. Beyâzîzâde, *el-Uşûlü’l-münîfe li’l-İmâm Ebî Hanîfe*, 44-56.

⁴⁵ Ebû Mansûr, Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu–Muhammed Aruçi (Beyrut: Dâru Sader, 1428-2007), 108.

⁴⁶ bk. İlyas Çelebi, “Sıfat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2009), 37/100-106.

⁴⁷ Nevevî, *el-Makâşid*, 13.

⁴⁸ bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Adem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/356-357.

⁴⁹ bk. İbn İmâmü’l-Kâmilîyye, *Buğye*, 32.; Nevevî, *Tehzîbü’l-esmâ’ ve’l-luğâ* (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, ts.), 2/170.

⁵⁰ Bâcûrî, *Tuhfetü’l-mürîd*, 105.

⁵¹ Bâcûrî, *Tuhfetü’l-mürîd*, 105.

Râzî (ö. 606/1210) ise sıfat ve mavsûf ilişkisi bağlamında, “vücûd mevcûd’un aynısı değil, her hangi bir illete bağlı olmaksızın zâtın halidir demiştir.”⁵² Cüveynî ise mevcûd ifadesini zâtın sıfat değil kendisi olduğunu söylemiştir.⁵³ Bâcûrî Nevevî’den sonra faaliyet gösteren Teftâzânî (ö. 792/1390)’ye de “bu ifadede kast edilen şey, ‘vücûd’ ve ‘mevcûd’un anlam açısından değil, aksine ‘mevcûd’un zâta zâid olmayan bir sıfat olduğu anlatılmak istenmiştir” şeklinde bir görüş nispet etmiştir.⁵⁴ Böylece verilen görüşlerden bir kısmında mevcûd ifadesi Yüce Allah’a isim, zâtının gereği olarak zâtî sıfat ya da hal şeklinde verilmiştir. Esasen bu ihtilaf, mevcûdun zâta zâid bir sıfat şeklinde anlaşılabilceği kaygısıyla Eş’arî’nin “vücûd ve mevcûd aynı şeylerdir” demiş olmasına bağlanabilir. Muhtemelen o, bu kelimenin dil gramerinde mastardan türeyen edilgenlik yapısı sebebiyle, vücûd ile aynı anlamda görmüştür. Zira mastar kalıbında olan vücûd, mutlak mevcudiyet anlamına gelir ve mastar isimdir. Mastar isim ise fiil ve türevlerinin kaynağıdır. Böylece vücûd anlamında olan mevcûd Yüce Allah’ın varlığı anlamına gelmektedir ve bundan dolayı “linefsihî mevcûd” diye tanımlanmıştır denilebilir. Böylece Eş’arî’nin mevcûdu, Yüce Allah’ın varlığının başlangıcı ve sonu olmayan bir mevcudiyet olarak gördüğü söylenebilir. Aynı şekilde risâlede de mevcûd kelimesi, zıt anlamlısı olan ma’dûm kelimesiyle karşılıklı verilmiş olmakla sadece mevcudiyet şeklinde görülmüştür denilebilir. Böylece risâlede Eş’arî ve Cüveynî’nin görüşleri tercih edilmiştir denilebilir. Nevevî ise Cüveynî’den sitayişle zikretmiş etmiştir. Şayet risâle ona aitse bu durumda onun eserlerindeki mevcûd kavramı hususunda ileri sürülen görüşlerin aksine bir görüş ileri sürmemiş olmasından hareketle görüşlerini benimsediği çıkarımında bulunabilir.

Kıdem sıfatı: Yüce Allah’ın selbî sıfatlarından ve ezeli kelimesinin eş anlamlısıdır. Ezel ise zamana verilmiş bir isimdir ve öncesi olmayan varlık demektir. Kelâmcıların ıstılahında da “öncesi olmayan varlık” demektir.⁵⁵ Yukarıda geçtiği gibi risâlede, mükellefin ilk vacibi olan şey mârifetullahtır denilmiştir. Mârifetullah ise Yüce Allah’ı sıfatlarıyla bilmektir. Bu doğrultuda mârifetullah, Yüce Allah’ın kâdim olup hâdis olmadığını bilmektir. Bu sıfatın hemen akabinde bekâ sıfatının verilmesi, Yüce Allah’ın öncesi ve sonrası olmayan bir ilah olduğunun ifade edilmesi içindir. Bu doğrultuda oluşacak bir bilgiyle Yüce Allah’ın sonradan yaratılmış olanlara benzemediği, hiçbir şeyin de ona benzemediği ve nefsi ile kâim bir ilah olduğu şeklinde ifade edilmiştir. Kelâmcıların ıstılahında olduğu gibi risâlede geçen kıdem, Yüce Allah’ın nefsi ile kâim ve öncesiz olduğunu ifade eden bir sıfattır.⁵⁶

Bekâ: Lügat anlamı, devamlılık,⁵⁷ fenaya uğramayan ve hülûd (devamı sürekli olan) anlamlarına gelmektedir.⁵⁸ Kelâm ilmi ıstılahında sonu olmayan, sonu gelmeyen anlamındadır.⁵⁹ Risâlede önceki sıfatın açıklamasında olduğu gibi bu sıfat da zıddıyla verilerek tarif edilmiştir. Böylece mârifetullah aynı zamanda “Yüce Allah’ın bâkî olup yokluğu düşünülemeyen bir ilâh olduğu” şeklinde anlaşılmaktadır. Bu sıfatın kıdem sıfatından hemen sonra ve aynı şekilde zıddı ile verilmesi, kıdem sıfatı ile Yüce Allah, öncesi olmaktan ve bekâ sıfatı ile sonlu olmaktan tenzih edilmiştir denilebilir.

Muhâlefetün li’l-havâdis: Risâlede “O, sonradan yaratılmış olanlara benzemez. Hiçbir şey de O’na benzemez” denilerek selbî sıfatlardan olan bu sıfat, mârifetullahın keyfiyetinde üçüncü sırada

⁵² Bâcûrî, *Tuhfetü'l-mürîd*, 105-106.

⁵³ Cüveynî, *İrşâd*, 36.

⁵⁴ Bâcûrî, *Tuhfetü'l-mürîd*, 105-106.

⁵⁵ Senûsî, Muhammed b. Yûsuf, *Aḳîdetü ehli't-tevhîd el-kübrâ*, thk. Seyyid Yûsuf Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Kütûbi'l-İlmiyye, ts.), 106.

⁵⁶ Bâcûrî, *Tuhfetü'l-mürîd*, 108.

⁵⁷ Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed ez-Zebidî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs* (Dimaşk: Dâru'l-Hidâyeti, ts.), 8/61.

⁵⁸ Zebidî, *Tâcü'l-arûs*, 13/123.

⁵⁹ Bâcûrî, *Tuhfetü'l-mürîd*, 108.

verilmiştir. İzafe şeklinde verilen bu sıfatın birinci kelimesi olan ‘muhalefet’in lügat anlamı zıtlıktır,⁶⁰ hevâdis ise kâdimin zıddı olan ve sonradan yaratılan her şeydir.⁶¹ Bu sıfat iki kelimden oluşmuş bir isim tamlamasıdır. İstilah anlamı “Yüce Allah için, cisim, araz, küll, cüz ve mahlûkata ait olan benzeri şeyleri caiz görmemektir” şeklindedir.⁶² Kelâmcılar bu sıfatın gerekliliğine dair birçok naklî delil ileri sürmüşlerdir. İlk kullandıkları delil “ona benzer hiçbir şey yoktur”⁶³ mealinde benzerlik nefyeden ayettir. Fahreddin er-Râzî, bu ayette nefyedilen benzerliğin sadece zât ile sınırlı olduğunu, sıfatlarda akla gelebilen benzerliğin nefyine yönelik olmadığını söylemiştir. Zira ona göre Yüce Allah kâdir ve âlim olmakla vasıf edilmiştir. Ayrıca kul da âlim ve kâdir olmakla vasıf edilebilir. Dolayısıyla nefyedilen benzerlik zâtın hakikati ile ilgilidir, söz konusu sıfatın hakikatine yönelik değildir.⁶⁴ Kurtubî (ö. 671/1273) ise bu ayetin hem zât hem de sıfatlarda benzerliği nefyettiğini söylemiştir. Çünkü Yüce Allah’ın zâtı ile kâdim olan sıfatları da kâdimdir. Hâdis varlıkların sıfatları ise muhtaçlık durumu ve arazlardan hali olmadıkları için kâdim sıfatlarla aralarında benzerlik meydana gelmez.⁶⁵ Risâlede “hiçbir şey de O’na benzemez” ifadesiyle bir taraftan Yüce Allah’ın zâtı itibarıyla hâdis varlıklara benzemediği ifade edilirken diğer taraftan varlıkların da O’na benzemedikleri ifade edilmiştir. Böylece risâledeki görüşlerin Kurtubî’nin görüşleriyle örtüştüğü görülmektedir. Kurtubî’nin ise Eş’arî kelâmını benimseyen âlimlerinden olduğu bilinmektedir.

Kıyâm bi Nefsihî: Bu sıfat Yüce Allah’ı muhtaçlık vasfından tenzih etmenin ifadesidir. O’nun herhangi bir mekâna ve tahsis ediciye ihtiyacı olmadığı anlamına gelmektedir.⁶⁶ Bununla Yüce Allah’ın varlığının zâtı gereği olduğu ifade edilmiş ve sıfatlar da mâna açısından var olan şeylerden tenzih edilmiştir denilebilir. Çünkü varlığın zâtan müstakil bir şekilde mânen var olduğu düşüncesi başka bir zâta muhtaçlığın varlığını gerekli kılmaktadır. Zira mâna başka bir mâna ile kâim olmaz ancak bir zât ile kâim olabilmektedir. Ayrıca bu sıfatın verilmesiyle Yüce Allah’ın bir mûcide muhtaç olma vasfından tenzih edildiği de söylenebilir.⁶⁷

Vahdâniyyet: “Bir, yegâne, tek” anlamındaki v-h-d (vahdet) kökünden türeyen bir mastar olup zâtında ve sıfatlarında ortağı bulunmayan, bir/tek demektir. Acz, eksiklik ve yaratılmışlık gibi özellikleri taşıyan mânaların Yüce Allah’ın zâtına nisbet edilmeyeceğine delâlet eden birçok selbî (tenzihi) sıfatlardan birisidir. Ayrıca dengi bulunmayan, mahlûkata özgü nitelikten söz edilemeyen ve unsurlardan teşekkül etmeyen bir varlık olduğunu ifade etmektedir.⁶⁸ Böylece Yüce Allah’ın zât, sıfat ve fiillerinde ortaktan münezzeh olduğu ifade edilmiştir.

Görüldüğü gibi risâlede mârifetullahın açıklanması amacıyla, selbî (tenzihi) sıfatlar zıt anlamlılılarıyla karşılıklı ve icmâlî bir şekilde verilmiştir. Böylece Yüce Allah’ın noksanlıklardan münezzeh olduğu da ifade edilmiştir. Ayrıca risâlede selbî/tenzihi sıfatların sübûtî sıfatlardan önce verilmesiyle kelime-i şهادetin tertibi olan nefiy ile başlanmış daha sonra ispat yoluna gidilmiştir

---

⁶⁰ Zebidî, *Tâcü’l-‘arûs*, 23/284.

⁶¹ Zebidî, *Tâcü’l-‘arûs*, 5/205.

⁶² Bâcûrî, *Tuhfetü’l-mürîd*, 110.

⁶³ Şûrâ 42, 11

⁶⁴ Râzî, *Meftâhü’l-ğayb* (Beyrut: Dâru ihyâi’t Tûrâsî’l-‘Arabî, ts.), 27/584.

⁶⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi‘ li-ahkâmi’l-Kur’ân ve’l-mübeyyin limâ teẓammenehû mine’s-sünneti ve âyi’l-furkân*, thk. Semîr el-Buharî (Riyad: Dâru Alemlî’l-Kütub, ts.), 16/8.

⁶⁶ Bâcûrî, *Tuhfetü’l-mürîd*, 113.

⁶⁷ Muhammed b. Ahmed Âmuda, *et-Tibyân li’l- maķāşidi’l-hisân fî mâ yelzemü’l-insan* (Trablus: Dâru Ebû Hanîfe, 1438-2016), 16.

⁶⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “Vahdâniyyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/428-430.

denilebilir. Ayrıca risâlede selbî sıfatlar, Kıdem, Bekâ, Muhâlefetün li'l-havâdis, Kıyâm bi Nefsihî ve Vahdâniyyet şeklinde sıralanmıştır. Bu şekilde bir sıralama ve aynı lafızlarla ifade edilen bir tespiti Nevevî'nin eserlerinde bulmak mümkün değildir. Ancak içerik bakımından Nevevî'nin farklı düşündüğü de söylenemez. Zira o Eş'arî ekolün görüşlerini benimsemiştir ve bu tespitlerin adı geçen ekol kelmalarının görüşlerinden farklı değildir.

Me'ânî ve Mânevî Sıfatlar: Risâlede, "O'nun kudret, irâde, ilim, hayat, sem', basar ve kelim sıfatları vardır. O, kâdir, âlim, mûrîd, hay, semî', basîr ve mütekellimdir" denilerek sübûtî olan me'ânî ve manevî sıfatlar, Eş'arî kelâmcıların da ismen vererek zikrettikleri gibi⁶⁹ kabul edilmiş ve sıfatlar mârifetullahın keyfiyetinde bilinmesi gerekenler arasında tasnif edilmeden verilmiştir. Master kalıbıyla sıralanan sıfatlar me'ânî sıfatlardır ve bu sıfatlar zat ile kâimdirler. İsm-i fa'il kalıbıyla, kâdir, âlim, mûrîd, hay, semî', basîr ve mütekellim şeklinde verilmiş olan sıfatlar ise manevî sıfatlardır. Bunlar da zatın sıfatlarıdır, ancak me'ânî sıfatların varlığıyla sıfat addedilmişlerdir. Bu durumda manevî sıfatlar, zat için sabit görülen hal,⁷⁰ me'ânî ise zâta vacip olan sıfatlar anlamındadır denilebilir. Böylece Mu'tezile'nin sıfat telâkkisi de ret edilmiştir. Zira Mu'tezile'ye göre (master kalıbıyla gelen) Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye'nin sıfat saydıkları bu kavramlar, zâta zaîd hükümler ifade etmedikleri için birer isimdirler. Ayrıca bu sıfatlar Yüce Allah'a master kalıbıyla nispet edilirken anlamları bakımından zâtan ayrı düşünülmecekleri, fakat ism-i fa'il kalıbıyla nispet edilmekle zâtın aynısı şeklinde de düşünülmecekleri de ifade edilmek istenmiştir denilebilir. Nitekim Eş'arî ve Mâtürîdî kelâmcılar da "(mânevî) sübûtî sıfatlar zâtın ne aynısıdır ne de gayrisidir" ilkesini kabul etmişlerdir.⁷¹

Görüldüğü gibi risâlede sıfatlar selbî, manevî, me'ânî ve haberi şeklinde ara verilmeden ard arda dizilmiştir. Burada geçen ifadeler ve sıralamanın tıpkısını Nevevî'nin nispetinde şüphe olmayan eserlerinde bulunmamaktadır. Ancak (şayet risâle ona ait ise) o, bu konudaki görüşlerini fıkıh ve hadis şerhi eserlerinde ifade ettiği için konuyla bağlantısı olan yönüyle iktifa etmiş ve risâledeki ibarede geçtiği gibi bir diziliş yapmamıştır. Dolayısıyla risâledeki tevhit ile ilgili beyanatlarda lafzî olarak birebir benzerlik olmasa da anlam açısından onun eserlerindeki görüşleriyle farklı olmadığı görülmektedir.

2.3. Risâlet

İslâm âlimleri genel olarak peygamberliğin insanlık için gerekli olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Bununla birlikte kelâmcılar peygamber göndermenin Yüce Allah'a vacip/zorunlu olup olmadığı hususunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. İslâm düşüncesinde, İbnü'r-Râvendî (ö. 301/913) gibi peygamberliğin gerekli olmadığı yönünde görüş belirtenler olmuşsa da⁷² İslâm toplumu dışında

⁶⁹ bk. Eş'arî, *el-Lüma' fi'r-red 'alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'* (by.: Matbaatü Mûdar, 1955), 24-31; Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkılânî, *et-Temhîd fi'r-red 'ale'l-mülhideti'l-mu'atilla ve'r-Râfiẓa ve'l-Havâric ve'l-Mu'tezile* (Beyrut: Dâru'l-fikri'l-'Arabî, ts.) 2; Ebû'l-Muzaffer Şehfûr b. Tâhir b. Muhammed el-İsferâyînî. *et-Tebşîr fi'd-dîn ve temyîzi'l-fırkati'n-nâciye 'ani'l-fıraki'l-hâlikin* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 1359-1940) 99; Cüveynî, *el-'Aķidetü'n-Nizâmiyye fi erkâni'l-İslâmiyye*, thk. Muhammed Zahid el-Kevserî (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs), 24; Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî. *Nihâyetü'l-ikdâm fi 'ilmi'l-kelâm*, tsh., Alfred Guillaume (Kahire: Mektebetü's-Sakâfeti'd-Diniyye, 2009), 175; Ebû Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhir el-Bağdâdî, *Usûli'd-Dîn*, thk. Ahmet Şemseddin (Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1346-1928), 90; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn* (Kahire: Mektebetü Mısra, 1998), 1/143-145.

⁷⁰ Allah'ın sıfatları ve ontoloji konularıyla ilgili olarak bazı kelâm bilginlerinin ortaya attığı teorisinin adıdır.

⁷¹ bk. Nûreddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sâbûnî, *el-Kifâye fi'l-hidâye*, thk. Muhammed Aruçi (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 96; Seyfüddîn Alî el-Âmidî, *Gâyetü'l-merâm*, thk. Hasan Mahmud Abdüllatif (Kahire: Meclisü'l-A'lâ li'ş-şüûni'l-İslâmiyye, 1971), 274.

⁷² bk. Ebû'l-Hüseyn Abdurrahîm b. Muhammed el-Hayyat, *Kitâbü'l-intisâr*, çev. Metin Yıldız (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 60.

olan Berâhime gibi felsefî akımlar daha önce bu düşünceye öncülük etmişlerdir. Bunlara göre peygamberin getireceği şeyler ya akıl ile bilinen türden şeylerdir ya da bilinemeyecek şeylerdir. Peygamberin getirdikleri akıl ile bilinen türden şeyler ise peygamberliğe ihtiyaç yoktur. Aynı şekilde peygamberin getirdiği şeyler akıl ile bilinemeyecek türden ise yine peygambere ihtiyaç yoktur. Çünkü bu durumda getirdikleri (akla muhalif olacağı için) kabul edilmez.⁷³ Eş‘arî ve Mâtûrîdî kelâmcıların bu konudaki görüşleri ise şöyle özetlenebilir: Akıl bir şeyin cevazına ve imkânına hüküm verebilse de vücûbuna sadece nakil hüküm verebilir. Bu sebeple peygamber göndermek aklen caiz, naklen vaciptir. Ayrıca peygamber aklın destek almadan ulaşılamayacağı bilgileri getirir. Zira aklın ilgilendiği konular vâcib, mümteni‘ caiz olmak üzere üç kısma ayrılır. Akıl bu şeyler hakkında hüküm verebilse de caiz olanlar hakkında müspet veya menfî bir hüküm veremez. Dolayısıyla peygambere ihtiyaç vardır. Fakat Allah’a hiçbir şey vacip kılınamayacağı için peygamber göndermek ona vaciptir denilmez.⁷⁴ Bu durumda Eş‘arî ve Mâtûrîdî kelimcılara göre, peygamberlerin gönderilmesi mümkün ve caizdir denilebilir. Bu konuda en çok bilinen görüşlerden birisi de Mu‘tezile’nin görüşüdür. Bu fırkaya göre peygamberlerin gönderilmesi Yüce Allah’a vaciptir.⁷⁵ Risâledeki bu konu özet bir şekilde ele alındığı için her hangi bir delil getirilmeden verilmiştir. Sadece “peygamberlik Allah’ın lütfudur” ifadesi kullanılmıştır. Böylece risâlede Eş‘arî ve Mâtûrîdî kelâmcıların düşüncesi benimsenmiştir denilebilir. Zira lütuf mümkün ve caiz kategorisindedir.

Risâlede “peygamberler yer içer ve evlenirler” ibaresiyle peygamberlerin beşerî yönlerine değinilmiştir. Onların bu yönleriyle diğer insanlardan farklı olmadıklarını ve hayatın idamesinde her bir insan gibi bazı gereksinimleri olduğu dile getirilmiştir. Risâleye göre peygamberler “kayıtsız şartsız bütün yaratılanlardan daha faziletlidirler. Tafsil ile Meleklerden de daha faziletlidirler.”⁷⁶ Burada geçen ‘tafsil’ kaydı muhtemelen peygamberler arasında varsayılan fazilet sıralaması ya da bazı meleklerin tafsil ile bir kısım peygamberden daha faziletli olduklarına yönelik olmuştur. Zira bazı Eş‘arî kelâmcılar, Hz. Muhammed’den sonra sırayla Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İsa, Hz. Nuh, diğer peygamberler ve melekler şeklinde sıralamışlardır.⁷⁷ Risâleye göre de “bütün insanların en üstünü kendisiyle nübüvvetin bittiği ve şeriatı ile diğer şeriatlerin nesh edildiği kişidir ki, o da Peygamberimiz Muhammed (s.a.v.)’dir.”⁷⁸ Bu ifadelerde, Hz. Muhammed’in diğer peygamberlerden üstünlüğü son peygamber olmasına ve diğer peygamberlerin şeriatlerini (ameli yönü) nesh etmiş olmasına bağlanmıştır.⁷⁹ Risâledeki “onun ashabının yaşadığı dönem en hayırlı dönemdir” şeklindeki ifadeler muhtemelen ashabın faziletini, ‘insanların en hayırlıları benim asrımın insanlarıdır (ashabım). Sonra ikinci ve sonra üçüncü asrın insanlarıdır’⁸⁰ şeklinde rivayet edilen Hadis-i şerife dayandırılmıştır. Daha sonra “ashabın en faziletlisi Ebu Bekir sonra Ömer sonra Osman ve sonra Ali” olduğu söylenmiştir. Burada da her hangi bir delil sunulmadan hilafetteki sıralama fazilet sıralaması olarak verilmiştir. Bilindiği gibi Sünnî

---

⁷³ Cüveynî, *Lüma’u’l-edille fî kavâ’idi ehli’s-sünne*, thk. Abdülaziz İzziddin es-Sirvân (Beyrut: Dâru Lübnan, 1408/1987), 195; Cüveynî, *İrşâd*, 242.

⁷⁴ Bağdâdî, *Usulu’d-Din*, 186; Cüveynî, *İrşâd*, 302; Gazzâlî, *el-İktîşâd fî’l-i’tikâd* (Mısır: Mektebetü Ali Sabîh ve Evlâduhu, 1382-192), 95; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtûrîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu-Mehmet Aruçi (Beyrut: Dâru Sâdır, 1428-2007), 255; Sâbûnî, *el-Kifâye fî’l-hidâye*, thk. Mehmet Aruçi (İstanbul: İSAM Yay. 2019), 181.

⁷⁵ Kâdî, Abdülcebbar, *Şerhu’l-Uşûli’l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mabaatü’l-İstikbâlî’l-Kübrâ, 1384), 564.

⁷⁶ Nevevî, *el-Makâşid*, 12-13.

⁷⁷ Bacûrî, *Tuhfetü’l-mürîd*, 217.

⁷⁸ Nevevî, *el-Makâşid*, 13.

⁷⁹ Nevevî, *el-Makâşid*, 13.

⁸⁰ Müslim, *Fedâilü’s-sahâbe*, 216.

fırkalara göre hilafete/imamete seçilen kişinin en faziletli olma şartı vardır.⁸¹ Dolayısıyla bu fırkalara göre fazilet sıralaması hilafet sıralaması gibidir. Risâlede de bu fırkaların görüşüne tabi olunmuş ve hilafet sıralaması takip anlamını katan atıf harfiyle verilmiştir.

Nevevî *Minhac*'da, Hz. Peygamberin istisnasız bütün insanlardan daha hayırlı olduğunu söylemiştir.⁸² Aşap arasındaki en faziletli olanları hilafet sıralamasında olduğu gibi, Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali'dir.⁸³ Nevevî ayrıca "Yüce Allah peygamberlere, kendilerine yakışmayan davranışlardan korumak için onlara ismet sıfatını vermiştir. (Onlar) Peygamberlik vazifesinden önce ve sonra büyük ve küçük günah işlemekten korunmuşlardır. Cüzam ve körlük gibi göze hoş gelmeyen hastalıklardan da münezzehtirler. Çünkü peygamberlere tabiiyeti gerekli kılan şey, onların davranış ve ahlaklarındaki istikamet üzere olmalarıdır. Aksi takdirde fiil, ikrar ve sözlerinde onlara tabiiyette sıkıntı meydana gelmiş olacaktır" şeklinde bir açıklamada da bulunmuştur.⁸⁴ Böylece Nevevî'ye göre, peygamberler vahiyden sonra olduğu gibi öncesinde de ismet sıfatı ile mavsûf olmuşlardır. Bu ifadeler, peygamberlerin bile ismet sıfatı olmadan istikamet üzere sebat edebilmelerinin zorluğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla peygamberleri hem vahiyden önce hem de sonra bu zorluklara karşı koruyacak istikamete ihtiyaç vardır. Böylece onlar hayatları boyunca her türlü gûnahtan korunmuş olmalıdır. Çünkü ma'siyet veya toplumda hoş karşılanmayan her türlü davranış onların saygınlığına hâlel getirecek etkenlerdir. Ayrıca peygamberlerin göze hoş gelmeyen fiziki kusurları da olmamalıdır. Zira peygamberlerin hitap ettikleri topluma, bu türden kusurların da menfi etkileri muhtemeldir. Nevevî'den önce başta İmâm-ı Âzam olmak üzere bu görüşü paylaşan birçok kelâmcı olmuştur.⁸⁵ Bu durumda ismet sıfatı, hem peygamberlerin manevî hem de görünürdeki fiziki yapısına hâlel getirecek amillere karşı bir korumadır denilebilir. Mu'tezile'nin bu görüşte olduğunu dile getiren Teftâzânî de bu yöndeki görüşü benimsemiştir. Ona göre, söz konusu kusurlar peygamberlerin saygınlığına hâlel getirmekte ve dolayısıyla inandırıcılığını menfi etkileyip tebliğ engel olmaktadır.⁸⁶ Risâlede peygamberlikle ilgili verilen beyanatın Ehl-i sünnet görüşleriyle (bazı ihtilafları olmakla birlikte) paralellik arz ettiği görülmektedir. Aynı şekilde Nevevî'nin *el-Minhac* adlı eserinde bazı hadis şerhlerine getirdiği yorumlarla farklı olmadığı görülmektedir.

2.4. Sem'îyât

Risâlede, sem'îyat konusunda kelâmcıların ne aklî ne de naklî delilleri kullanılmamıştır. Özetle 'Peygamberimizin bize bildirdiği her şeye iman ederiz. Melekler, semavî kitaplar, kabir sorgusu, ba's (yeniden diriliş), haşr, hesap gününün dehşetine, sahifelerin (amellerin yazıldığı sayfalar) kulun eline verileceğine, ölçü, mizan (amelleri tartmak), sırat, şefaât, cennet ve cehenneme iman ediyoruz' şeklinde sıralanmış ve detayına girilmemiştir. "Peygamberimizin diliyle bize bildirilen her şeye iman ederiz" cümlesinde 'bildirilen' ifadesi, kelâm epistemolojisi açısından, müphem bir ifadedir. Çünkü bu ifade ile kelâmda delil olarak kabul edilen ayet ve tevâtür yoluyla gelen haberler mi kastedildiği yoksa bunların yanında âhâd haberleri de kast ettiği anlaşılmamaktadır. Ancak "dinde bilinmesi zorunlu olan her şeye iman etmek vaciptir. Onu inkâr eden dinden çıkmıştır" ifadesinden anlaşıldığı kadarıyla Kur'an veya tevâtür yoluyla bildirilen haberlerin kastedildiği anlaşılmaktadır. Bu ibaredeki vacip, Hanefî fıkıh mezhebinde tarif edilen vacip değildir. Zira Hanefî mezhebine göre zannî delil ile sabit olan vacip bir

⁸¹ bk. Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, 293; Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tebşîratü'l-edille fî usulî'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003), 2/443.

⁸² Nevevî, *el-Minhac*, 15/37.

⁸³ Nevevî, *el-Minhac*, 15/148.

⁸⁴ Nevevî, *el-Minhac*, 2/64.

⁸⁵ Numan b. Sabit Ebû Hanîfe, *Fıkhu'l-Ekber (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri)*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Vakfı Yayınları, 2014), 53.

⁸⁶ Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Şerhu'l-'akâ'id* (İstanbul: Salâh Bilici Kitabevi, ts.), 171.

hükümün inkârı kişiyi dinden çıkarmaz.⁸⁷ Çünkü bu mezhepte vacip, zannî delil ile sabit olan hükümdür. Nevevî, Şafîî mezhebine bağlıdır ve bu mezhepte vacip ile farz ayrımı yoktur. Bu mezhepte Kur'an ve tevâtür yoluyla gelen haberle sabit olan hükümlere farz veya vacip denilir ve aynı oranda bağlayıcılık ifade etmektedirler.⁸⁸ Nevevî'nin Sem'îyât konusundaki görüşleri risâlede verilen görüşlerle örtüşmektedir.⁸⁹ Dolayısıyla bu konudaki görüşlerin mukayesesi risâlenin nispet sorunda belirleyici olmaz.

2.5. İslâm ve İman

Risâlede, İslâm'ın beş rûknü (esas) sayılan ve hadislerde önem sırasına göre sıralanan rûkûnlerdir. 'İslâm'ın rûkûnleri (esasları) beştir. Birinci rûkûn her iki şehâdet⁹⁰ ki, bu şehadetleri getirmeyen kişi İslâm dinine girmiş olunmaz' dedikten sonra 'namaz kılmak, zekât vermek, hac ve ramazan orucudur' şeklinde sıralanmıştır. Bu sıralamada verilen rûkûnler 'İslâm'ın beş rûknü' şeklinde isimlendirilen rûkûnlerdir. Bazı hadislerde imanın altı rûknü de bu rûkûnlerden hemen sonra sıralandığı için İslâm'ın beş rûknü ve imanın altı rûknü birbirinden bağımsız rûkûnler gibi algılanmıştır. Nitekim bu doğrultuda iman ve İslâm'ı farklı görenler olmuştur. Ancak risâlede, 'onlar (her iki şehadet) olmadan İslâm dinine (girilmiş) olunmaz' şeklinde bir ara cümleyle kelime-i şehadet, dine girişin koşulu şeklinde verilmiştir. Böylece bu kelime İslâm'ın öncelikli rûknü sayıldığı gibi kalbin tasdiki ve dilin ikrarından oluşmuş olması hasebiyle imanın da öncelikli rûknü sayılmıştır denilebilir. Sıralamada yer verilen diğer rûkûnler ise amel/eylem ile ifa edilen rûkûnlerdir ki; bunların Allah katında kabul görmeleri tasdik ve ikrar koşuluna bağlıdır. Dolayısıyla bu ifadeler doğrultusunda; birinci esas olan kelime-i şehadet hem İslâm'ın hem de imanın rûknüdür denilebilir. Diğer dört esas ise teslimiyet ifade eden amellerdir ve dinin ameli yönüne taalluk etmektedir. Rûkûnlerin toplamı ise iman ve İslâm'dan oluşan İslâm dininin esaslarıdır. Dinin İslâm ile isimlendirilmesi, Arapça dil kuralında sıkça rastlanan, has ismin genele verilmiş olmasıdır.

Risâlede, İslâm'ın şartlarını buluş, akıl,⁹¹ davetin ulaşmış olması (savaş durumunda olanlar ve mürtetler hariç), ihtiyar⁹² her iki şehadeti ara vermeden getirmek, her ikisinin de başında 'eşhedü' lafzını telaffuz etmek, bu lafızların ne anlama geldiklerini bilmek, ikrar ile neyi ret etmiş olduğunu bilmek ve geciktirmeden şehadet getirmek şeklinde sıralanmıştır. Bu şartlar arasında buluş, akıl ve davetin ulaşmış olması şartı, kişinin inisiyatifi dışında gelişen şartlardır. İhtiyar, kalbi bir eylem olduğu için ancak bilgi ve kalbin tasdikiyle oluşabilmektedir. Tasdik ise kelâmcıların büyük çoğunluğuna göre imanın temel rûknüdür. Bu durumda İslâm dinine girişin şartıdır denilebilir. Dine girişin diğer bir şartı olan kelime-i şehadet ise tasdik sözünü ifade eder. "Her iki şehadeti ara vermeden getirmek, her ikisinin de başında 'eşhedü' lafzını telaffuz etmek, bu lafızların ne anlama geldiklerini bilmek, ikrar ile neyi ret etmiş olduğunu bilmek ve geciktirmeden şehadet getirmek" şeklindeki ifadede anlaşıldığı kadarıyla İslâm dinine girişin şartı olan kelime-i şehadet, dünya ahkâmına yönelik olarak kişinin sözlü bir şekilde Müslümanlardan olduğunu ifade ederek toplumu şahit göstermek olduğu anlaşılmaktadır.⁹³ Bu ifade

---

⁸⁷ Ebû Ali Ahmed b. Muhammed eş-Şâfi, *Usulü's-Şâfi* (Beyrut: Dâru'l- Garbi'l-İslâmî, 2000), 260.

⁸⁸ Seyfüddin Alî el-Âmidî, *el-İhkâm fî uşûli'l-ahkâm* (Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 1967), 1/99.

⁸⁹ bk. Nevevî, *el-Minhac*, 1/162.

⁹⁰ Allah dışında başka bir ma'bûd olmadığı ve Hz. Muhammed'in O'nun Resulü olduğunu tasdik ve dil ile ikrar (kelime-i şehadet) etmek.

⁹¹ Buluş çağında önceki yaş aralığı hariç.

⁹² Zira istemediği halde İslâm dinini zorla kabul ettirmekle kişi dine girmiş olmaz.; Muhammed el-Haccâr, *Şerhu'l-makasidi'n-Neveviyyeti* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1431-2010), 52.

⁹³ Burada namazdaki kelime-i şehadet kast edilmediği açıktır. Çünkü o 'kelime-i şehadeti dil ile ifade etmek, ömürde bir defa vaciptir' şeklinde bir ifade kullanmıştır. Oysa o Şafîî fıkhında te'lif ettiği eserlerinde her

kelâmcıların iman tarifindeki dil ile ikrar ifadesiyle aynı anlamda birleşmektedir. Ancak burada geçen 'ikrar ile neyi ret etmiş olduğunu bilmek' ifadesindeki kelime-i şehadetin telaffuz şartı, iman tarifindeki dil ile ikrardan daha geniş anlamlıdır. Zira ikrar sadece tasdikin dil ile ifadesi iken; bu ifadede geçen 'kelime-i şehadet getirmek' lafzı, neyi ret ettiğinin bilmesi gerektiği şeklinde yorumlanabilir. Esasen İslâm'ın şartı olarak verilen 'ikrar ile neyi ret etmiş olduğunu bilmek' şartı, mârifetle/bilgiyle meydana gelen tasdiki de içine aldığı söylenebilir. Böylece risâlede 'iman', bilgiyle elde edilen kalbin tasdiki ve ikrar cüzlerinden oluşmaktadır, amel ise emirlerle belirlenmiş farizalar veya Peygamber'in uygulaması olan sünnete tabiiyet bakımından imandandır denilebilir. Ayrıca sıralanan şartlar doğrultusunda İslâm ve imanın eş anlamlı veya müteradif kavramlar şeklinde görüldüğü sonucuna da varılabilmektedir.

Nevevî, Cibrîl hadisinde sıralanan Allah'a, meleklerine, kitaplarına, resullerine, ahiret gününe ve hayır ile şerrin takdir edildiğine inanmak⁹⁴ şeklindeki iman esaslarını, iman hakikati olarak vermiştir. Ona göre muhaddisler, fâkihler ve kelâmcılara göre, her iki şehadeti, şek ve şüphe olmadan, telaffuz eden kible ehlinde olan bir kişi cehennemde ebedi olarak kalmaz. Ancak her iki şehadetten birisini getirmeyen kişi asla kible ehlinde olamaz. Şayet Hz. Peygamberin sırf Arap kavmi için gönderilmiş bir peygamber olduğunu iddia edenler varsa o durumda onlara karşı, 'ben bu tür insanlardan beriyim' demesi de gerekmektedir. Ancak dildeki bir kusur veya ölüm sekeratı anındaki sıkıntıdan dolayı bu lafızları dil ile ifade edemeyen kişi mazurdur ve dolayısıyla mü'mindir.⁹⁵ Ayrıca hadis-i şerifte kader kavramı geçmiş olmasına rağmen o bunun yerine kazâ kavramını kullanmıştır. Ona göre "imanın hakikati, Allah'ı, melekleri, kitapları, resulleri, ahiret gününü, kazâyı ve hayır ile şerrin Allah'ın yaratması ile kazâdan olduğunu tasdik etmektir". Görüldüğü gibi Nevevî burada kaderden söz etmeden sadece kazâyı iman hakikatinden saymıştır. Bu durumda o bu ibarede her iki kelimeyi aynı anlamda görmüştür denilebilir. Ancak *el-Minhac*'da kazâ ve kader kelimelerini, Hattâbî'den naklen; "birçok kişi kazâ ve kaderi, Yüce Allah'tan cebir (zorlama) şeklinde anlamışlardır. Oysa durum öyle değildir. Kaderin asıl anlamı kulun neyi kesb edeceği ve hayır veya şer olan kesbînin, Yüce Allah'ın takdiri (ölçü) ve yaratmasıyla nasıl sonuç vereceğine O'nun ilminin takaddüm (olacak şeyleri önceden bildiğini) etmesidir". Böylece kader, kudret sahibinin fiilinden ölçüyle sadır olan şeydir. "Kazâ ise yaratma anlamındadır" şeklindeki bir açıklamasıyla farklı anlamlarda kullandığı da görülmektedir. Dolayısıyla iman hakikatinde 'kazâyı tasdik etmek' ifadesiyle "Yüce Allah'ın kulun fiilinin yaratıcısı ve sonucun ne olacağını bileceğini tasdik etmek" anlamında gördüğü anlaşılmaktadır. Onun te'lif yöntemine bakıldığında daha önceki âlimlerden naklettiği bilgilerden tasvip etmediği görüşlere itiraz ettiği ve isabetli gördüğü görüşleri ise her hangi bir ekleme yapmadan sonlandırdığı görülmektedir. Burada da Hattâbî'nin kazâ ile ilgili görüşünü bir ayete vermiş olduğu anlamla desteklemiştir.⁹⁶ Ayrıca o kadere inancı, "dinde çok önemli üç ilke vardır: Bunlar emredilene uymak, nehiy edilenden uzak durmak ve kazâ ile kadere teslim olmaktır" şeklinde dinin en önemli üç ilkesi arasında saymıştır.

Görüldüğü gibi risâlede iman ve İslâm başlığı altında verilen açıklamaların Nevevî'nin diğer eserlerindeki aynı konularla yapılan mukayesesinde de risâlenin nispet sorununa çözüm bulmak mümkün değildir. Zira bu başlıkta da lafızlar farklı olsa da içeriğin anlamı aynı olmuştur.

Sonuç

İslâm ilim geleneğinde öncü rol oynamış âlimlerden biri olan Nevevî'ye nispetle, akaid, ibadet ve tasavvufa dair *Maḳāşidü'n-Neveviyye* adında bir risâle te'lif edilmiştir. Bazı akademik çalışmalarda,

teşehhütte kelime-i şehadeti namazın rükünlerinden saymıştır. bk. Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-mühezzebe*, thk. Muhammed Necib el-Mutî'î (Cidde: Mektebetü'l-İrşâd, ts.), 3/441.

⁹⁴ Müslim, *Kitabü'l-İman*: 1.

⁹⁵ bk. Nevevî, *el-Minhac*, 1/149.

⁹⁶ bk. Nevevî, *el-Minhac*, 1/129.

bu risâlenin nispeti ile ilgili farklı şüpheler ileri sürülmüştür. Ancak akademik çalışmalarda önemli bir yeri olan bazı çalışmalarda, özellikle Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisinde bu risâlenin ona nispetinde şüphe duyulmamıştır. Yapılan analiz ve mukayeselerde, risâlenin te'lif yöntemi ve kullandığı bazı kavramların sıralaması Nevevî'nin aidiyetinde şüphe olmayan diğer eserlerinden farklı olmuştur. Ancak içerikte verilmek istenen anlam açısından bir farklılık görülmemiştir.

Nevevî eserlerinde, mârifetullahı bir başlık olarak ele almamış ve risâlede geçtiği gibi 'mükellefe ilk vacip olan şey' ifadesinin tıpkısı şeklinde bir ibare kullanmamıştır. Ancak aidiyetinde şüphe olmayan eserlerindeki ifadeler aynı olmasa da 'mariftullahı kula ilk vacip olan şey' şeklinde gördüğü anlaşılmıştır.

Risâlede sıfatlar selbî, manevî, me'ânî ve haberi şeklinde ara verilmeden ard arda dizilmiştir. Nevevî diğer eserlerinde, risâledeki ibarede geçtiği gibi bir diziliş yapmamıştır. Ancak onun tevhit ile ilgili beyanatlarında lafzî olarak birebir benzerlik olmasa da anlam açısından risâledeki görüşlerle farklı olmadığı görülmüştür.

Risâledeki peygamberlik konusu Nevevî'nin *el-Minhac* adlı eserinde bazı hadis şerhlerine getirdiği yorumlardan farklı olmamıştır.

Nevevî'nin sem'îyât konusundaki görüşleri risâlede verilen görüşlerle örtüşmektedir.

İslâm ve iman konusu, risâlede verilen görüşler Ehl-i sünnet kelimcilerinin genel görüşleriyle ve dolayısıyla Nevevî'nin görüşleriyle paralellik arz etmektedir.

Böylece risâlede içerik olarak Ehl-i sünnet kelimcilerinin görüşlerine muhalif bir açıklama bulunmamaktadır. Buna rağmen risâlenin Nevevî'ye kesin bir şekilde ait olduğu söylenemez. Bununla birlikte risâlenin içeriğindeki görüşlerin Nevevî'nin veya Eş'arî geleneğin çoğunluğuna muhalif olduğu da söylenemez. Çalışmanın sonucunda vardığımız kanaat şu şekilde olmuştur: bu risâle ya Nevevî'nin Kâdî İyaz'a nispet ettiği risâledir, Kâdî'dan sitayişle söz ettiği için şarihler ve diğerleri buna dayanarak risâleyi ona nispet etmede bir sakınca görmemişlerdir, Ya da daha sonra Eş'arî ekole mensup birileri tarafından, onun da Eş'arî olduğu göz önüne alınarak, Nevevî'nin de görüşleri bu doğrultudadır denilerek ona nispet edilmiştir denilebilir.

Kaynakça

- Âmidî, Seyfüddîn Alî. *el-İhkâm fî uşûli'l-aḥkâm*. Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 1967.
- Âmidî, Seyfüddîn Alî. *Gāyetü'l-merâm*. thk. Hasan Mahmud Abdüllatif. Kahire: Meclisü'l-A'lâ li's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1971.
- Âmuda, Muhammed b. Ahmed. *et-Tibyân li'l- Maķāşidi'l-hîsân fî mâ yelzemü'l-insan*. Trablus: Dârü Ebû Hanîfe, 1438-2016.
- Aslan, Mahsum. “Nevevî'nin “el-Usûl ve'd-Davâbit” Adlı Eseri: Tercüme ve Tahlîl”. *Marifetname* 9/2 (Aralık 2022), 433-466.
- Bâcûrî, İbrâhîm b. Muhammed b. Ahmed. *Tuḥfetü'l-mürîd 'alâ Cevhereti't-tevhîd*. Kahire: Dârü's-Selâm, 1422/2002.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir. *Usûli'd-Dîn*. Beyrut: Darü'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1346-1928.
- Bâkullânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib. *et-Temhîd fî'r-red 'ale'l-mülḥideti'l-mu'aṭṭıla ve'r-Râfiẓa ve'l-Havâric ve'l-Mu'tezile*. Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-'Arabî, ts.
- Bakrî, Hamzeh. “Nevevî ve Kelam İlmi: Metodolojik Bir İnceleme”, *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*. çev: Enes Durmuş, ed. Nail Okuyucu İstanbul; Ankara: İslâm Araştırma Merkezi; Türkiye Diyanet Vakfı, 2022.
- Beyâzîzâde, Ahmed Efendi. *el-Uşûlü'l-münife li'l-İmâm Ebî Hanîfe*. nşr. İlyas Çelebi. İstanbul: 1416/1996.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *el-İ'tikâd ve'l-hidâye ilâ sebîli'r-reşâd*. Beyrut: Darü'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1406/1989.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik. *el-Aķidetü'n-Nizâmiyye fî erkânî'l-İslâmiyye*, thk. Muhammed Zahid el-Kevserî. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, ts.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik. *el-İrşâd ilâ kavâṭi'i'l-edilleti fî uşûli'l-i'tikâd*. thk. Ahmed Abdürrahim es-Sayih-Ahmed Ali Vehbe. Kahire: Mektebetü's-Sakâfeti'd-Diniyye, 2009.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik. *Lüma'u'l-edille fî kavâ'idi ehli's-sünne*. thk. Abdülaziz İzziddin es-Sirvân. Beyrut: Dâru Lübnan, 1408/1987.
- Çelebi, İlyas. “Sıfat” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/100-106. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Daqr, Abdülġani. *el-İmamu'n-Nevevî şeyhu'l-İslami ve'l-Müslimîn ve umdetu'l-fukâḥâi ve'l-muhaddisîn*. Dimaşk-Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1395.
- Diyyârbekrî, Hüseyin b. Muhammed. *Târîḫü'l-ḥamîs fî aḥvâli enfesi nefis*. Beyrut: Dârü Sadır, ts.
- Duman, Soner. “Nevevî'nin Şafîi Fürû-i Fıkıh Literatürünü Dönüştüren Eserleri”. *İslâm İlim Geleneğinde Nevevî*. ed. Nail Okuyucu. İstanbul; Ankara: İslâm Araştırma Merkezi; Türkiye Diyanet Vakfı, 2022.
- Ebû Hanîfe Numan b. Sâbit. *Fıkhu'l-ekber (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri)*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.
- Erkmen, Recep. “Fakhr-al-Dîn al-Râzî's Account of Metaphysical Certainty in terms of Ta'wîl”. *Kader* 20/3 (December 2022), 853-878.
- Erkmen, Recep. “Kozmolojik ve Teleolojik Delillerin Sınırları ve İlâhî Sıfatlar: Eş'arîlik ve Fahreddin er-Râzî”. *Dini Araştırmalar* 68 (Haziran 2025), 1-40.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl. *el-Lüma' fî'r-red 'alâ ehli'z-zeyg ve'l-bida'*. b.y.: Matbaatü Mûdar, 1955.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-İktîşâd fî'l-i'tikâd*. Mısır: Mektebetü Ali Sabîh ve Evlâduhu, 1382-1992.

- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâü ulûmi'd-Dîn*. Kahire: Mektebetü Mısra, 1998.
- Haccâr, Muhammed. *Şerhu'l-makasîdî'n-Neveviyyeti*. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1431-2010.
- Hayyat, Ebû'l-Hüseyn Abdurrahîm b. Muhammed. *Kitâbü'l-intisâr*. çev. Metin Yıldız. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- İbn İmâmü'l-Kâmilîyye, Ebû Abdullah Muhammed. *Buğyetü'r-râvî fi tercümeti'l-imam-i'n-Nevevî*. thk. Abdürreuf b. Muhammed b. Ahmed el-Kemalî. Beyrut: Dârü'l-Beşâir el-İslâmiyye, 1431-2010.
- İbn Kesir, Ebû'l-Fedâ İsmail. *el-Bidâye ve'n-Nihaye*. Mısır: Dârü't-Takvâ, 1420-1999.
- İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed. *Şezerâtü'z-zeheb fi aḥbâri men zeheb*. thk. Mahmud Aranvut. Dimaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesir ts.
- İsferâyînî, Şehfûr b. Tâhir. *et-Tebşîr fi'd-dîn ve temyîzi'l-fırkati'n-nâciye 'ani'l-fırakı'l-hâlikîn*. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 1359-1940.
- Kâdî, Abdülcebâr. *Şerhu'l-Uşûli'l-ḥamse*. thk. Abdülkerim Osman. Kahire: Mabaatü'l-İstikbâlî'l-Kübrâ, 1384.
- Kâdî, Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz. *İkmâlü'l-mu'lim bi-fevâ'id (fi şerhi Şaḥîh)i Müslim*. thk. Yahyâ İsmail. Mısır: Darü'l-Vefâ li't-Tâb 'i ve'n-Neşr, 1998-1419.
- Kandemir, M. Yaşar. “Nevevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/45-49. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân ve'l-mübeyyin limâ teẓammenehû mine's-sünneti ve âyi'l-furḳân*, thk. Semîr el-Buharî, Riyad: Darü Alemlî'l-Kütub, ts.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin. *er-Risâle*. thk. Ahmed 'İnayet-Muhammed el-İskenderanî. Beyrut: Dâru'l-Kütûbi'l-Arabî, 1425-2005.
- Maden, Ömer Faruk. “Osmanlıdan Günümüze Türkiye’de Nevevî, Eserleri ve Hakkında Yapılan Çalışmalar; Bir Bibliyografya Denemesi” *İslâm İlim Geleneğinde Nevevî*. ed. Nail Okuyucu. İstanbul; Ankara: İslâm Araştırma Merkezi; TDV Yayınları, 2022.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu-Mehmet Aruçi, Beyrut: Dâru Sâdır, 1428-2007.
- Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tebşîratü'l-edille fi usuli'd-din*. thk. Hüseyin Atay. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.
- Nevevî, Ebu Zekeriyya, Yahya b. Şeref. *el-Maḳâsîd li'l-imam en-Nevevî*. thk. Burhan Muhammed Takyüddîn eş-Şaîr. Şam: Matbaâtü'ş-Şam, 1422-2001.
- Nevevî, Ebu Zekeriyya, Yahya b. Şeref. *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeḇ*. thk. Muhammed Necib el-Mutî'î. Cidde: Mektebetü'l-İrşâd, ts.
- Nevevî, Ebu Zekeriyya, Yahya b. Şeref. *el-Minhac fi şerhi sahihi Müslüm b. Haccac*. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1428/2008.
- Nevevî, Ebu Zekeriyya, Yahya b. Şeref. *Ravdetü't-tâlibîn ve ümdetü'l-müftüyyîn*. Beyrut-Dimaşk-Amman: y.y., 1412-1991.
- Nevevî, Ebu Zekeriyya, Yahya b. Şeref. *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-luḡât*. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Kitâbü levâmi'u'l-beyyinât fi şerhi esmâ'illâh ve's-şıfât*, Mısır: el-Matbaatü'ş-Şarkiyye, 1323.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtîhu'l-gayb*. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.

- Razî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Nihayetu'l-'ukuli fî dirâyeti'l-usul*. thk. Said el-Fuda. Beyrut: Dâru'z-Zehair, ts.
- Sâbûnî, Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd. *el-Kifâye fî'l-hidâye*. thk. Mehmet Aruçi. İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.
- Senûsî, Muhammed b. Yûsuf. *'Aḳîdetü ehli't-tevhîd el-kübrâ*. thk. Seyyid Yûsuf Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Kütûbi'l-İlmîyye, ts.
- Serkis, Yusuf İlyan. *Mu'cemü'l-maḳbû'âtî'l-'Arabîyye ve'l-mu'arreb*. Mısır: Matbaatü Serkis. 1928.
- Sübkî, Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî. *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*. Matbaâ İsa el-Bab el-Halebî: 1318-1064.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân. *Tabakâtü'l-huffaz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmîyye, 1403.
- Şâşî, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed. *Usulü's-Şâşî*. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2000.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerîm. *Nihâyetü'l-iḳdâm fî 'ilmi'l-keḷâm*. tsh. Alfred Guillaume. Kahire: Mektebetü's-Sakâfeti'd-Diniyye, 2009.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd. *Şerḥu'l-'aḳâ'id*. İstanbul: Salâh Bilici Kitabevi, ts.
- Yavuz, Yusuf Şevkî. "Vahdâniyyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/428-430, İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Adem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/356-357, İstanbul: TDV Yayınları, 2112.
- Zebidî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. Dimaşk: Darü'l-Hidâyeti, ts.
- Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lam*. Beyrut: Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melayîn, 2006, 2006.